

КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІ, МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У СТАНОВЛЕННІ СВІТОГЛЯДУ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

Володимир ПОЛІЩУК

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри української літератури та компаративістики

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Проблема світогляду Михайла Старицького почасти знаходила відбиття в дослідженнях про письменника, але практично завжди – принагідно, в контексті аналізу інших проблем, відтак його – світогляду – характеристика була такою ж фрагментарною, безсистемною й неповною. А в дослідницьких матеріалах радянського часу нерідко ті світоглядні характеристики грішили явною вульгаризацією через бажання накласти відомий пізніший ідеологічний шаблон на явища ранішого часу [1, с. 6].

Тим часом дуже багато про власні світоглядні орієнтири написав сам письменник у своїх мемуарних працях («Зо мли минулого», «К биографии Н. В. Лысенка»), у листах і, звичайно, у своїх художніх творах. Скажімо, відносно стисло про це йдеться в листі до І. Франка, написаному зовсім на схилі віку, коли вже написане сприймається з явним підсумковим відтінком: «Я виріс і виховався на ріднім слові, у моєї покійної матері з роду Лисенків не було іншої мови, oprіч рідної, і пісні вона лише українські співала...бодай дід мій, в Петербурзі освічений, тримався більше французької мови; зате дядько Олександр одружений був з простою крепачкою і удавав з себе запорожця, ховаючи в душі заповіти козачі. Одначе заледве я вступив у Полтавську гімназію, як лишився круглим сиротою, а потім уже пригріли мене другі Лисенки. В гімназії теж панувала тоді, поза класи

та майже і в класах, українська мова, і я на їй пробував ще тоді віршувати; а далі, як перевівся з харківського університету у київський 1860 р., то з тої доби став народовцем заядлим, прилучившись до Антоновичевого гурту, до якого пристав потім і Драгоманов. З перших кроків самопізнаття на полі народнім я загорівся душею і думкою послужить рідному слову, ... возвести своє слово у генеральський чин... Це бажання, цей напрямок керували мною ціле життя, і я не зрадив їх до могили, бо вірую, що тоді тільки ушанує свою мову народ, коли вона стане орудою культури і науки, коли на їй понесе народу інтелігентний гурт і визволення від економічного рабства, і поліпшення долі...» [2, с. 636 – 637]. В цьому епістолярному уривкові відбилоса багато світоглядних рис письменника – український патріотизм, передаваний тут передовсім через «мовне» питання, прихильність до народницької ідеології, ідея просвітництва, проблема інтелігенції і народу, козакофільські настрої і т. д. Більше того, названі імена двох ідейних керівників київської громади Антоновича і Драгоманова, з котрими пов'язуються дві різні концептуальні лінії в діяльності «Старої громади», між якими, власне, й мав вибирати Старицький ту, котра більше імпонувала його власним переконанням. Тож метою цього дослідження є з'ясування чинників та осіб, які вплинули на світоглядні позиції одного з класиків

українського письменства, яким, безсумнівно, є Михайло Старицький.

Наступними після родинної атмосфери етапами й чинниками формування світогляду Старицького стали роки навчання в Полтавській гімназії (період «неясных национальных стремлений», як зазначив у мемуарах письменник) і особливо в Київському університеті: «Киев в этом отношении (щодо політичних ідеалів. – В. П.), – нотував Старицький, – был далеко впереди: здесь было задумано и Кирилло-Мефодеевское братство, здесь и Максимович, и Костомаров, и Кулиш будили прежде интересы к изучению народа, здесь, наконец, и политические брожения поддерживали почин народного чувства, обострявшегося в борьбе» [2, с. 408]. Спогади Старицького про університетські роки наскрізь перейняті міркуваннями і зізнаннями світоглядного плану. Ще зачитуємо Старицького: «Я коснулся киевского движения 60-х годов лишь в той мере, в какой оно имело неотразимое влияние на поворот мировоззрения и симпатии Лысенка (тут можемо сміливо додати – і самого Старицького! – В. П.); а это время богатое событиями, сильными характерами, руководителями, исполненными высокого ума и великого сердца, еще ждет занесения на страницы истории» [2, с. 411]. Власне, у ті роки майже повністю окреслилося коло людей і явищ, котрі щонайпосутніше вплинули на формування світогляду Старицького. Крім уже згаданих вище самим письменником Максимовича, Костомарова, Куліша, Кирило-Мефодіївського братства, необхідно назвати ще Шевченка, Драгоманова (особливо!), кийвську «Громаду», поширені тоді ідеї слов'янофільства, певним чином – Гоголя та ще «Історію русів», «Книгу буття

українського народу» М. Костомарова... Своєрідно в цьому ряду має стати Біблія як символ віри й система духовних цінностей, котра, як побачимо далі, концептуально «втручалася» практично у всі сфери життя і творчості Старицького, в т.ч. і в його світогляд. При цьому кожна з названих персоналій та кожне з названих явищ у своїх формувальних впливах на світогляд Старицького мали свої особливості. Скажімо, «Історія русів», до ідей якої звертався письменник, посутньо впливала на нього своєю ідеєю українського державного автономізму, активно допомагала формувати у творах моделі міжнаціональних взаємин українців з поляками, євреями, Московщиною в добу Хмельниччини й після неї (трилогія про Богдана Хмельницького, «Облога Буші», «Останні орли», драми на історичні сюжети тощо). Безсумнівно, видатна роль М. Костомарова у громадянському становленні Старицького. Ще у студентські роки, як згадує останній, вони з М. Лисенком «с увлечением штудировали статью Костомарова «Две русские народности», пізніше Старицький активно використовує працю Костомарова про Богдана Хмельницького тощо. Можна згадати в цьому контексті і знамениту «Книгу буття...» як програмний твір-документ кирило-мефодіївців, але обумовити, що закладені в ній державницькі ідеї окремішності української нації до Старицького дійшли через історіософські Шевченкові поезії. В якійсь мірі й доволі популярний у творах Старицького прийом «от колось было...» (уславлення героїчного, у т.ч. державницького, минулого) генезою своєю має ту ж таки «Книгу буття...» в Шевченковій поетичній інтерпретації. Тим часом ставлення Старицького до спадщини і «школи»

великих сучасників дає вагомі підстави твердити про очевидну самостійність чи й вибірковість Михайла Петровича у використанні світоглядних (додамо ще – і естетичних, літературно-творчих) досягнень незаперечних авторитетів. Відоме вельми піететне ставлення Старицького до П. Куліша, з котрим він листувався, якого називав «навчителем», у т.ч. у сфері історичної белетристики. Водночас Старицький зовсім не продовжив лінію Куліша на «історичний ревізіонізм», про який пише Г. Грабович [3, с. 92]. У своїх захопленнях козакофільськими ідеями, в зображенні і трактуванні гайдамацького руху Старицький сприймається як опонент до відповідних Кулішевих позицій. І зовсім показова в сенсі світоглядному історія взаємин Старицького і Драгоманова, котра заслуговує й окремої розмови.

На хвилі «життєвих святків» 60-х, зі щирими сподіваннями на вільніше національне життя свого народу Старицький поряд з іншими патріотично налаштованими й молодими ще людьми (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський, Ф. Вовк, Т. Рильський, П. Житецький, О. Стоянов та ін.) активно взявся за громадські справи. Громадські і в буквальному розумінні, і в сенсі організаційному, адже згадане об'єднання стало зватися громадою, й такі ж громади невдовзі почали з'являтися і в інших місцях (Єлисаветград, Харків, Херсон, Чернігів, Одеса і т.д.). Якихось політичних завдань громадівці не декларували, зосередившись на активній культурницькій роботі, хоч, як цілком слушно зазначає сучасний дослідник, «навіть культурницький аспект її (київської громади чи, інакше, «Старої Громади») діяльності мав виразний політичний відтінок, оскільки такий же

відтінок має культурне життя будь-якого недержавного народу» [4, с. 145]. Доволі скоро в середовищі громадівців, які ще стали зватися народолюбцями чи народниками («З початку 1860-х рр., – пише С. Світленко, – діячі українських громад були справжніми *народолюбцями*, вважали себе прихильниками «народної ідеї», «народної справи», «друзями народу», розуміючи під останнім насамперед селянство...» [5, с. 10]), стали окреслюватися дві ідейні тенденції – прихильники політичної боротьби і щодалі радикальнішої, очолювані М. Драгомановим й орієнтовані на селянство й робітництво, і культурники, ліберальні демократи з В. Антоновичем на чолі. Останні орієнтувалися на всі національно свідомі верстви, прагнули їх об'єднання.

Старицький на початковому етапі свого громадівства явно тяжів до ідейної лінії Драгоманова і бачив у ньому безсумнівного ідейного лідера всього українського руху. Збережені листи Старицького до Драгоманова означають навіть деяку месійність постаті останнього в очах першого («Сообрази все сие, ответь и научи! Да приезжай к нам поскорее, твое присутствие, право, необходимо, – ты оживишь все и внесешь больше руху в нашу болотную отчаянно жизнь» [2, с. 434]; «Коли б ти знав, наша надіє і сило, як нам за тобою журно та сумно, який розрух і мішанина без тебе!... Господи, що би я дав, щоб тебе знов між своїми побачити і послухати твое скрияюче слово!» [2, с. 436–437] і под.). Між іншим, можна сказати, що еволюція громадівської лінії Старицького практично повністю накладається на еволюцію його взаємин із Драгомановим. Чи навпаки. Отже, попервах Старицький стояв на вельми активних, радикалізованих політичних позиціях, тенденція

яких вела до соціалістичних ідей. Вельми цікаву й доволі несподівану інформацію щодо Старицького почерпуємо зі статті І. Чорновола, котрий наводить приклади взаємин громадівців-«політиків» з революційними народниками, російськими й українськими поступовцями: «Той же Ф. Вовк, Микола Ковалевський і Михайло Старицький разом із російськими лібералами брали участь у спробі порозуміння земців із терористами групи Осинського у Києві 1878 р.» [4, с. 146]. При всьому тому Старицький вів активну культурницьку діяльність, прагнув ставити «на службу» громадським, політичним завданням власну оригінальну й перекладну творчу роботу.

Відхід Старицького від радикальних політичних ідей, зрештою, від Драгоманова, випадає на рубіж 70–80-х років, і відбувався він під дією, треба думати, цілого ряду факторів і особистісного, і суспільного життя. Але першоосновою були, мабуть, усе ж причини політичного плану: Старицький явно розчарувався в радикалізмі, у правильності, моральності революційних перетворень. Щодо приятельських взаємин із Драгомановим, то вони дедалі більше вихолоняли саме з ініціативи останнього через доволі несподівані й образливі для Старицького вчинки, серед яких і зверхньо-зневажлива відмова від присвяти «Сербських народних дум і пісень» (див. лист Старицького від 26.XI.1876 р. [2, с. 442–443]), і фактичне звинувачення Драгомановим Старицького у плагиаті, коли І. Франко виступив таким собі «третейським суддею», присвятивши проблемі частину своєї статті-праці про Старицького і визнавши оригінальність обох віршів – і Драгоманова, і Старицького [6, с. 244–248]. Однак ж, думається, ці конфліктні

ситуації були тільки зовнішнім виявом розходжень глибших, ідейних.

У 70-х роках умами багатьох громадівців-народолюбців заволоділи соціалістичні ідеї, котрі навіть зумовили появу характеристичних термінів – «українофіли-соціалісти» чи «українофільський соціалізм» [5, с. 13]. Один з активних громадівців Павло Житецький згодом писав про атмосферу 70-х: «...українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій – писання Маркса» [4, с. 145]. Драгоманов виступав ідейним лідером такого напрямку. Старицький же чи інтуїтивно, чи осмислено (швидше за все, і те, й інше) побачив і відчув у пропагованих революційних ідеях не тільки конкретну, реальну, але й потенційну загрозу й утопічність, про що ми можемо цілком певно судити за ідеологічною повістиною «Зарниця», написаною Старицьким у середині 90-х років, коли митець тільки додатково впевнився у правильності своєї оцінки марксівських ідей, із якими, зовсім очевидно, він був неабияк знайомий. Вельми промовисті й підзаголовки до «Зарниці»: «Рассказ из невозвратного прошлого (Из эпохи 70-х годов)». Полеміку головної героїні твору Галі, дівчини передових поглядів, інтелігентки, з Васюком та його соратниками з таємного марксистського гуртка можна сприймати і як заочну «пост»-полеміку Старицького із самим собою епохи «невозвратного прошлого», і з радикальними ідеями драгоманівців, і особливо з ідеологією марксизму, котра в 90-х роках тільки поширилася в Російській імперії.

Доволі принципово розмежувавшись із громадівцями радикального крила, Старицький ще активніше прилучається до крила культурницького. Пишучи про «культурників» і визначаючи їх ідеологію

як ліберально-демократичну, сучасний дослідник зазначає, що «вітчизняні ліберальні демократи (у т. ч. і Старицький з рубежу 70–80-х років. – В. П.), які становили більшість «старих» українських громад, дотримувалися аполітичного культурництва, були послідовними прихильниками освіти селянських мас, прагнули засобами історії, художнього слова, літературо- і мовознавства, мистецтва, права, статистики та інших галузей науки і культури якомога повніше відтворити історичний досвід та пам'ять народу» [5, с. 16]. Тож видавнича діяльність Старицького, його мовно-словникова і фольклористична робота, особливо ж – театральна справа й дуже активне відродження національної історії у драматичних і прозових творах, пропаганда в них національно-державницьких ідей – то якраз далеко не аполітичні справи, котрі відповідним чином атестують світоглядні ідеали письменника.

Одним із ключових чинників, якщо не найвизначальнішим, котрий впливав на формування світоглядної системи Старицького, був чинник **релігійний**. На наше переконання, саме релігійність (фактор віри) як система духовних (християнських, православних) принципів стала для Старицького основною альтернативою (чи принаймні одною з таких) до політичного радикалізму 70-х, своєрідним універсальним «інструментом», за допомогою якого у творах і діяннях митця ставилися й осмислювалися проблеми не тільки світоглядного, але й історіософського, морально-етичного, соціального, побутового планів. Така альтернатива була зовсім не випадковою ні для нього самого, ні для його доби. По-перше, сам письменник був глибоко й усвідомлено віруючою людиною і

такими ж рисами прагнув наділяти образи більшості своїх героїв, передовсім тих, кого він розташовував на «плюсовій» шкалі морально-етичних цінностей (тут вельми показові та ж «Зарниця», повісті «Розсудили», «Байстрия», оповідання «Орися», ряд поетичних і драматичних творів). А по-друге, що не менш важливо, неонародницька методологія, до якої вельми швидко еволюціонував Старицький від радикального народництва, ставила релігійний фактор у своїй системі цінностей на одне з чільних місць, якщо не на перше.

Дуже важливою складовою світогляду Старицького є його **слов'янофільство**, за семантикою якого можна визначити цілий ряд світоглядних ознак не тільки самого письменника, але й особливостей усього «українського» слов'янофільства другої половини XIX ст.

Ідеологічні аспекти слов'янофільства XIX ст. українськими дослідниками доволі глибоко й різнобічно осмислені, у т.ч. і в роки «вільного думання». Простежено еволюцію слов'янофільських ідей в Україні, аргументовано відзначено принципові відмінності слов'янофільства українського від слов'янофільства російського, а також те, що «через слов'янофільський дискурс (у його місцевій редакції) (тут, очевидно, передовсім маються на увазі «слов'янофільські» пункти «Книги буття українського народу» М. Костомарова та інтерпретація цих ідей у поезіях Т. Шевченка. – В. П.) ранні українські націоналісти досягали максимум можливого за тих умов, беручи до уваги горизонт сподівань тогочасного українського (себто в сутності своїй ще цілком малоросійського) суспільства. І водночас – вони суттєво цей горизонт розширювали і зміцнювали... Завдяки зусиллям

кирило-мефодіївців було витворено дискурс модерного українського націоналізму і фактично закладено підвалини нової української нації» [7, с. 90].

Ідеї слов'янофільства захопили Старицького у «київські» студентські роки, коли настали «життєві святки» 60-х і певним чином притлумилася гострота почуттів від розгрому кирило-мефодіївців. Якраз у той час усвідомлено сприймає Старицький ідею окремішності українського народу серед інших слов'янських. Згадуючи бурхливе студентське зібрання, він зазначає: «На этой сходке решено было единогласно, что малорусский народ составляет особую национальность, богатую всеми данными для культурного развития и участия полным голосом в славянском концерте...» [2, с. 409–410]. Звернемо увагу на акцентацію саме культурного розвитку, а також на дружнє ставлення до «передовых братьев великороссов», про що ішлося далі. Ідея окремішності (автономізму) розумілася Старицьким у доволі м'якому варіанті і, як для тих умов, відносно реалістично, без загостреної політизації. Схоже, таку ж позицію обстоював Старицький і пізніше, в 70-х і на початку 80-х. Скажімо, у кінці 1872 р. він пише Драгоманову про намір видавати газету, яка «должна стать в дружеские отношения с московскими славянофилами и, преследуя широкие идеи единения и примирения славян, заняться исключительно местными интересами края и исследованием и изображением его жизни» [2, с. 434]. Можна сказати, що бачення «слов'янського питання» Старицьким близько стояло до бачення шевченківського [8, с. 58–59], до ідеї «нерозділності і незмісимості» слов'ян, викладеної у костомаровській «Книзі буття...».

Продовжуючи ж міркування про слов'янофільство Старицького, звертаємо увагу ще на деякі його нюанси у письменника. Сучасні політологи, аналізуючи слов'янофільство українське і російське, знаходять у ньому концептуальні відмінності в цілому ряді аспектів і відзначають, зокрема, «європейськість» українського слов'янофільства. «Та чи не найсуттєвішою відмінністю між російською й українською формами слов'янофільства, – зауважує М. Рябчук, – була притаманна їм візія Майбутнього – створена, великою мірою, як інверсія ідеалізованого минулого... На відміну від росіян, українці відшукували й виділяли в своїй допетровській історії, по суті, модерні західноєвропейські ідеї, утверджені згодом Просвітництвом і Французькою революцією» [7, с. 86]. Фактично в цьому ж дусі висловлюється і С. Світленко, який пише, що «український панславизм, на відміну від московського, мав, за словами М. П. Драгоманова, «багато європейства», тобто, напевно, демократизму. Це зрозуміло, адже українські слов'янофіли були спадкоємцями вільнолюбної козацької традиції» [9, с. 38]. До світогляду і творчої практики Старицького цитоване стосується найбезпосередніше. По-перше, письменник, особливо у прозових і драматичних творах, нерідко моделює ситуацію за принципом «от колись було...», а це «колись», як правило, стосується козацької доби і вольниці. По-друге, що в цьому випадку дуже важливо, в усій творчості митець послідовно обстоює ідею козакофільства, котра в нього набирає виразних історіософських рис. По-третє, одною з ідейних домінант у творах Старицького історичної тематики є ідея свободи, причому не тільки національної, державної, але й особистісної,

неоромантичної у своїй суті. По-четверте, нарешті, «європейськість» слов'янофільства Старицького мотивувалася й тим, що воно – слов'янофільство («українське слов'янофільство») – формувалося у письменника і під безпосереднім впливом західноєвропейської літератури, філософської й історичної думки. Маємо мемуарні відомості самого Старицького про захоплення передовсім французькою літературою, на якій він разом із М. Лисенком виростав.

Ще один нюанс слов'янофільства Старицького – релігійний фактор у ньому. Сучасні політологи відзначають, посилаючись на міркування М. Драгоманова, що деякими рисами українське слов'янофільство «мало багато подібного до московського». І подібність ця – у Христовій вірі і Святому Письмі. «Вказані чинники, на думку того ж громадського діяча (тобто Драгоманова. – В. П.), – пише С. Світленко, – шкідливо впливали не тільки на раннє українолюбство, а й пізніше, часів «Основы». «Святе письмо» відволікало українських народовців від політичної боротьби» [9, с. 38]. Знову ж, це твердження прямо стосується Старицького. Вище вже писалося, що релігійність (фактор віри) стала у письменника одною з основних альтернатив політичному радикалізмові 70-х років. І якщо Драгоманов сприймав релігійність як перешкоду політичній боротьбі, Старицький, у світоглядному плані розійшовшись із Драгомановим, ту ж релігійність мав за альтернативу, за основний чинник улагодження не тільки політичних, але й соціальних та морально-етичних проблем.

Тож маємо констатувати, що слов'янофільський аспект світогляду Старицького загалом був патріотичним, українофільським, і його семантика, як

мовилося, була близькою до Шевченкового слов'янофільства. І щодо релігійного чинника теж. Назагал можемо висновувати, що ключові світоглядні риси Михайла Старицького формувалися під помітним впливом кирило-мефодіївців, М. Драгоманова, тодішніх суспільно-політичних умов. Водночас мусимо ствердити, що Старицький не був бездумним виконавцем різних суспільних віянь свого часу, а мав власні світоглядні позиції, якими керувався та багато з яких успішно реалізував у своїх художніх творах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник І. М. П. Старицький / Іван Скрипник // М. П. Старицький. Вибрані твори. – К., 1954. – С. 3–22.
2. Старицький М. Твори: у 8 т., 10 кн. / Михайло Старицький // Т. 8: Оповідання. Статті. Листи. – К., 1965. – 752 с.
3. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ ст.: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Григорій Грабович // Сучасність. – 1996. – №12. – С. 90–95.
4. Чорновол І. Політичні концепції київської «Старої Громади»: від просвітницького народництва до «Нової ери» / Ігор Чорновол // Сучасність. – 2000. – С. 145–155.
5. Світленко С. Українські громади другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст.: (Особливості ідеології та діяльності) / Сергій Світленко // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 9–25.
6. Франко І. Михайло Петрович Старицький / Іван Франко. Збір. творів: у 50 т. – Т. 33. – С. 230–277.
7. Рябчук М. Західники мимоволі (Український націоналізм між західництвом і нативізмом) / Микола Рябчук // Сучасність. – 2000. – №5. – С. 79–98.
8. Шевчук В. «Personae verbum» (Слово іпостасне) / Валерій Шевчук. – К., 2001. – 264 с.
9. Світленко С. Генезис українського народолюбства / Сергій Світленко // Київська старовина. – 1999. – №2. – С. 29–47.